

Het dilemma van een verleidelijk crossover boek

ANTON SCHUURMAN

Het is niet moeilijk om enthousiast te raken over het nieuwe boek van Auke van der Woud, *Een nieuwe wereld. Het ontstaan van het moderne Nederland*.¹ De lezer wordt meegezogen in het verhaal van een nieuwe wereld die aan het ontstaan is, en die, hoewel zij nieuw heet, voor ons ook alweer de charme van nostalgie heeft: ach ja, de stoomtrein, telegraaf, telefoon, bruggen, bevaarbare rivieren. Wat voor de tijdgenoten een enorme versnelling betekende, is voor ons de tijd toen het leven nog een veel aangenamer tempo had. Dit gevoel van nostalgie wordt nog versterkt door de goed gekozen zwartwit foto's. Ook deze zijn modern in de zin dat ze stedelijkheid laten zien en de nieuwe omgeving. Maar doordat ze zwartwit zijn, gaan ze duidelijk over vroeger.

Wat het nieuwe betreft, herkennen wij veel van de opwinding die Van der Woud in het boek beschrijft – want die voelen we nu bij het internet, bij draagbare telefoons, bij de doorbraken op medisch-biologisch gebied. Van der Woud maakt slim gebruik van deze ervaring van de lezer door er wel op in te spelen, maar geen expliciete vergelijkingen te maken met de huidige ontwikkelingen. (Wat nog eerder opvalt, is het ontbreken van negatieve reacties op de modernisering, zoals we die tegenwoordig maar al te goed kennen in de vorm van ethisch medische vraagstukken. Waren ze er niet of vindt Van der Woud het niet nodig ook deze kant van de medaille te belichten?) De belangrijkste verdienste van het boek is misschien wel dit terugroepen van de opwinding over het nieuwe in de tweede helft van de negentiende eeuw en de vraag hoe er mee om te gaan en erop te reageren. Zo citeert hij Max Nordau, een Duitse medicus, die schrijft: 'Door de enorme toename van de communicatie en mobiliteit is de wereld van een gemiddelde dorpsbewoner veel groter dan die van de eerste minister van een staat honderd jaar geleden – die dorpsbewoner praat mee over de hongersnood in Rusland, een opstand in Chili, het Panama schandaal en een wereldtentoonstelling in Amerika' (99). Het is een citaat dat zo uit de discussie over de gevolgen van de hedendaagse globalisering kan komen. Dit is een belangrijke verdienste, want het geeft het verleden zijn open karakter terug. Het verleden is nog niet vastgelegd door het vervolg erop.

Dat open karakter komt ook tot uitdrukking in Van der Wouds discussie over de zeehavens. Volgens hem was in 1865 Vlissingen, en niet Rotterdam of Amsterdam, uitverkoren om het belangrijkste Nederlandse knooppunt in de internationale goederenstroom te worden. Er werd flink geïnvesteerd in de haven van Vlissingen, in de kanalen door Walcheren en Zuid-Beveland en in de spoorweg Roosendaal-Vlissingen. Ook verhaalt hij van de pogingen om Harlingen en Delfzijl een belangrijke rol te laten spelen. Van der Wouds

¹ Auke van der Woud, *Een nieuwe wereld. Het ontstaan van het moderne Nederland* (Amsterdam: Bert Bakker, 2006, 463 blz., €29,95, ISBN 978 90 351 2983 2).

manier van kijken maakt het hem eveneens mogelijk om de trage totstandkoming van de spoorwegen niet te zien 'als een teken van collectieve hang naar traagheid [...] of een algemene besluiteloosheid' (294), maar als de aanpassing aan een andere opvatting van mobiliteit die niet langer aan wind en water gekoppeld was.

Het belangrijkste thema van het boek is echter de nieuwe ruimtelijke orde. Daarover gaat het hele derde deel dat de helft van het boek uitmaakt. In dit deel wordt beschreven hoe de rivieren beter bevaarbaar worden gemaakt, hoe havens worden ingericht, hoe de spoorwegen tot stand komen, en daarna de telegraaf en telefoon en tenslotte hoe de landwegen worden verbeterd. Deze verbetering van de infrastructuur is ingebed in de thema's die in deel twee aan de orde komen. Dit deel – 'Normaal denken' – genoemd, introduceert de nieuwe wereld van het meten en ontwerpen, evenals de nieuwe wereld van de nationale staat en het denken in termen van algemeen belang. Deel twee is op zijn beurt weer thematisch ingebed in deel één, getiteld 'Macht over tijd en ruimte' waarin de infrastructurele ontwikkelingen die in het buitenland plaatsvinden aan de orde komen via eigentijdse Nederlandse tijdschriften. Met andere woorden: op dezelfde manier zoals de tijdgenoten ze waarnamen. Dit deel gaat echter niet alleen over infrastructurele veranderingen, maar in hoofdstuk vier en vijf ook over een belangrijke culturele verandering: de introductie van de cultuur van succes en praktisch nut, die Van der Woud vooral belichaamd ziet in de negentiende-eeuwse Amerikaanse samenleving. Een pragmatische cultuur van materieel succes verving het klassieke beschavingsideaal. Niet langer ging het om de vervolmaking van een individu, maar om het beheersen van de natuur en het veroveren van de macht over tijd en ruimte (92).

De verbinding die Van der Woud legt tussen de nieuwe infrastructuur en het proces van natievorming en het nieuwe meten en weten, is stimulerend. De nieuwe infrastructuur wordt aan de ene kant uitgelokt door het proces van natievorming omdat ingenieurs en politici op dit ruimtelijk niveau plannen (zie de discussie over de havens, over de rivieren), aan de andere kant versterkt het de natievorming omdat de verschillende gebieden van het rijk beter met elkaar worden verbonden. Binnen Van der Wouds discussie over de natievorming zijn er twee subthema's: het ontstaan van het nationaal belang en de privaatrechtelijke versus publiekrechtelijke organisatie. Deze laatste discussie wordt nog weer beïnvloed door het thema van bewust plannen versus organisch laten groeien.

Vanaf het begin van de jaren zestig van de negentiende eeuw laat de regering zijn afstandelijke rol los, en gaat zij over tot het sturen en corrigeren van ontwikkelingen ten behoeve van het algemeen belang. In de jaren zeventig breidt dit zich uit met een begin van sociale wetgeving en vanaf de jaren tachtig wordt breed gedragen dat de overheid een grotere rol heeft in maatschappelijke ontwikkelingen (172). Deel drie laat dan zien hoe het begrip algemeen belang geen doctrine is, maar langzamerhand inhoud krijgt (en van inhoud kan veranderen) en leidraad wordt voor het overheidshandelen.

De andere belangrijke verklarende lijn van Van der Woud naast de discussie over natievorming is de opkomst van de ingenieur. Deze lijn sluit goed aan bij

wat we weten door de projecten TIN19 en TIN20 en de verwerking ervan in het overzichtswerk van Harry Lintsen e.a., *Made in Holland*.² De wiskunde wordt in de negentiende eeuw verder ontwikkeld, de waarnemingen van allerlei verschijnselen nemen toe en worden gesystematiseerd, de wetenschap van de weg- en waterbouwkunde komt op een hoger niveau te staan. Van der Woud formuleert het als volgt: 'In die groeiende betekenis van rekenwerk werd de rivierverbetering, die in 1850 op basis van scherp inzicht en praktijkervaring begon, tegen het eind van de eeuw een zaak van de tekentafel' (213). Ook hier is het een interactief proces dat ervoor zorgt dat er een voortgaande professionalisering is die bovendien op nationaal niveau plaatsvindt.

Rotterdam, Oceanliner op de Nieuwe Maas (Foto collectie Gemeentearchief Rotterdam, catalogusnummer PBK 2007-312)

Wat zijn mijn kritiekpunten op het boek van Van der Woud? Laat ik beginnen met een kleiner, maar toch belangrijk punt. Het boek ziet er, zoals gezegd, mooi verzorgd uit en bevat goede illustraties. Jammer genoeg heeft Van der Woud er echter van af gezien om kaartjes op te nemen van de onderwerpen die hij beschrijft: hoe breidt het wegennetwerk zich uit, de spoorwegen, de telefoonverbindingen. Hoe zit het met de afnemende en toenemende goederen- en personenstromen? Kaartjes zouden hier aan het kwalitatieve verhaal veel hebben kunnen toevoegen.

Mijn algemene kritiek bestaat uit vier punten:

- 1) Van der Woud maakt te weinig gebruik van bestaande literatuur;
- 2) hij is niet expliciet genoeg in zijn keuzes;

² H. Lintsen e.a., *Made in Holland. Een techniekgeschiedenis van Nederland (1800-2000)* (Zutphen 2005).

- 3) hij laat de negentiende eeuw te weinig zien als voortgaand op de achttiende eeuw;
- 4) zijn eerste hoofdstuk contextualiseert de modernisering van Nederland onnodig negatief.

Mijn eerste twee kritiekpunten hangen samen met het karakter van het boek. Dit is een zogenaamd *crossover* boek. Het probeert twee werelden tegelijkertijd te bedienen: die van een algemeen geïnteresseerd publiek (zeg maar de zeshonderdduizend Nederlanders die naar een museum gaan en een landelijk dagblad lezen) en het wetenschappelijk publiek. Het boek is namelijk het resultaat van origineel en nieuw onderzoek verricht aan de universiteit, maar Van der Woud houdt zijn redeneringen sterk impliciet en zijn plaatsbepaling in de nationale en internationale literatuur is afwezig. Hij probeert zijn lezer bijna meer te verleiden dan te overtuigen. Deze werkwijze heeft grote nadelen, omdat Van der Woud in feite niet alleen een geïnteresseerd, maar ook een geïnformeerd publiek veronderstelt. Een publiek dat ongeveer zoveel weet als hijzelf, en daardoor zijn interpretatie van de tweede helft van de negentiende eeuw op waarde kan schatten. Ik vrees dat dit een overschatting is van het algemene publiek.

Ook voor de wetenschappers is het jammer dat hij niet expliciet met ze in discussie gaat en ook niet expliciet aangeeft wat hij wil verklaren en waarmee. Zo past zijn verhaal goed bij het nieuwe economische handboek over de negentiende eeuw van Van Riel en Van Zanden.³ Zij leggen evenals Van der Woud sterk nadruk op het proces van natievorming, maar hij maakt er geen gebruik van. Ook hun nieuwe datering van de industrialisering van Nederland rond 1860 gebruikt hij niet, hoewel dat zijn verhaal spannender zou maken. Wanneer het gaat om het nieuwe meten en weten en de maatschappelijke invloed ervan, is het jammer dat hij niet de verbinding legt met het betoog van Houwaart over de professionalisering van de medische wetenschap en het scheppen van een nieuwe gezondheidswerkelijkheid gebaseerd op statistiek en waarnemingen in plaats van op voorwetenschappelijke kennis.⁴ Wanneer hij de veranderende opstelling van de overheid probeert duidelijk te maken, zou verwijzing naar James Scotts *Seeing Like a State* hem een mooie context hebben geboden.⁵ In dat boek laat Scott zien hoe de overheid informatie verzamelt en laat verzamelen om steeds diepgaander in te kunnen grijpen ten behoeve van het algemene welzijn. De ondertitel is niet voor niets: *How Certain Schemes to Improve the Human Condition have failed*.

Van der Woud situeert zichzelf niet expliciet in de literatuur, bovendien zet hij zijn onderwerp niet scherp neer. Dit maakt dat we zelf redenen moeten bedenken waarom hij democratisering, snelle bevolkingsgroei, urbanisatie en de opkomst van het industriële kapitalisme buiten beschouwing laat. Dit zijn

³ J.L. van Zanden, A. van Riel, *Nederland, 1780-1915. Staat, instituties en economische ontwikkeling* (Amsterdam 2000).

⁴ E.S. Houwaart, *De hygiënist. Artsen, staat en volksgezondheid in Nederland, 1840-1890* (Groningen 1991).

⁵ J.C. Scott, *Seeing Like a State. How Certain Schemes to Improve the Human Condition have failed* (New Haven 1998).

echter allemaal belangrijke ontwikkelingen uit de tweede helft van de negentiende eeuw die bij zijn onderwerp horen. Het industriële kapitalisme kan voor een belangrijk deel de economische dynamiek verklaren. Van der Woud valt terug op de cultuur van succes en praktisch nut, en maakt daarmee van het industriële kapitalisme een morele categorie. Ik ben het met hem eens wanneer hij zegt dat een puur economische verklaring niet voldoende is, maar door de dynamiek van het kapitalisme niet eens te noemen krijgt de tweede helft van de negentiende eeuw een vreemde kleur. De democratisering is een ander onderwerp waar hij niet over schrijft. De democratisering van de nationale staat met de grondwet van 1848 heeft echter veel gevolgen voor het politieke besluitvormingsproces dat hij zo belangrijk vindt. Afgevaardigden moeten rekening houden met de wensen uit het hele rijk.

Dan een volgend kritiekpunt: Van der Woud laat onvoldoende zien dat de ontwikkelingen die hij beschrijft deel uitmaken van langer lopende ontwikkelingen. Ik geef daarvan twee voorbeelden. Het eerste is het ontstaan van de Randstad, in het derde deel een belangrijk subthema. Van der Woud claimt dat de Randstad rond het midden van de eeuw nog afwezig is. De infrastructurele plannen die gemaakt worden zijn nationaal. Vanaf 1870 kan de regering echter niet meer om de 'Randstad' heen als zwaartepunt van de Nederlandse economie (280, 314 en volgende). Door de economische ontwikkeling in dit gebied te bevoordelen wordt het algemeen belang gediend. Deze beschrijving van de opkomst van de Randstad past in Van der Wouds tijdgenotenperspectief. Toch komt hij op dit punt ongeloofwaardig over. Zoals hij zelf ook niet nalaat op te merken, zijn Rotterdam en Amsterdam al lange tijd belangrijke financiële en commerciële centra. Iedereen die zich de kaart van waterwegen in het midden van de achttiende eeuw uit het boek van Jan de Vries over de trekvaarten in Nederland voor de geest kan halen, ziet dat dan de Randstad er al uitspringt.⁶ Hetzelfde geldt voor de bevolkingsdichtheden in de achttiende eeuw in Nederland. Ook hier springt de Randstad eruit. Wat Van der Woud beschrijft, is niet zozeer het ontstaan van de Randstad als wel een proces waarin de politieke macht in Nederland verschuift naar het nationale niveau. Rotterdam en Amsterdam hebben tijd nodig gehad om zich hierop in te stellen en hun belangen via de nieuwe nationale instituties in te brengen. Bovendien, zoals hij wel laat zien, zaten Rotterdam en Amsterdam elkaar eerder dwars dan dat ze hun gemeenschappelijke voordelen proberen te verwezenlijken.

Het tweede voorbeeld is de nieuwe manier van denken. Ook daarom bestaat een grote continuïteit met de achttiende eeuw. Al in deze eeuw zien we de verspreiding van wetenschappelijke kennis onder bredere lagen van de bevolking, van de Encyclopedie tot allerlei genootschappen. Ook zien we in deze eeuw veranderingen in het natuurwetenschappelijk denken die grondslagen leggen voor belangrijke negentiende-eeuwse ontwikkelingen: Linnaeus' classificatie en nomenclatuur van de planten en dierenwereld en die van Lavoisier voor de scheikunde. Van der Woud heeft het over het ontstaan van

⁶ Jan de Vries, 'Barges and Capitalism. Passenger Transportation in the Dutch Economy, 1623-1839', in: *AAG Bijdragen 21* (Wageningen 1978) 88.

het moderne Nederland en verwijst impliciet de lezer naar de tweede helft van de negentiende eeuw. Dan vindt weliswaar de doorbraak plaats, maar het ontstaan van het moderne Nederland ligt verder terug.

Van der Woud zou mijn kritiek kunnen pareren door te beginnen met te verwijzen naar zijn eerste hoofdstuk. Daarover heb ik tot nu toe gezwegen, en met opzet. Ik vind dat het minst geslaagde deel van het boek. In dit hoofdstuk legt Van der Woud uit hoe het boek is opgebouwd, maar hij wijdt ook uit over twee andere onderwerpen. Hij schrijft dat de werkelijkheid een subjectieve constructie is. Dit leidt ertoe dat hij veel aandacht heeft voor de subjecten. Vervolgens gaat hij uitvoerig in op filosofen als Ortega y Gasset, Jaspers en Huizinga die spreken over de massamens en nivellering ten gevolge van de cultuur van succes en praktisch nut die hij in zijn boek aanhaalt. In een ander hoofdstuk citeert hij instemmend Nietzsche met de uitspraak 'God is dood.' Maar God is helemaal niet dood in Nederland in de tweede helft van de negentiende eeuw. Er worden meer kerken gebouwd dan ooit. De samenleving raakt op het einde van de eeuw doordrongen van godsdienst. De emancipatie van de katholieken en gereformeerden creëren een samenleving die doordeesemd is met godsdienst.

De nadruk op het ontstaan van de 'massamens' is geen goede typering van de tweede helft van de negentiende eeuw. Het bronnenmateriaal van Van der Woud bestaat voor een belangrijk deel uit tijdschriften die steeds talrijker worden en een steeds grotere oplage krijgen. In de tweede helft van de negentiende eeuw vinden er allerlei belangrijke veranderingen in het onderwijs plaats. Steeds meer mensen krijgen onderwijs en kunnen lezen en schrijven. Het analfabetisme wordt verder teruggedrongen. De verzuilde organisaties nemen de opvoeding van grote groepen mensen op zich. In de periode 1850-1970 worden meer mensen dan ooit opgevoed in klassieke beschavingsidealen.

Het proces van democratisering en de roep om democratisering betrekken daarnaast steeds meer mensen actief bij de inrichting van de samenleving. De tweede helft van de negentiende eeuw is de periode van het ontstaan van de vakbeweging in de stad en op het platteland; het ontstaan van boerenbonden en coöperaties; de strijd om het algemeen kiesrecht. In de waterschappen en de gemeenteraden komen steeds meer vertegenwoordigers van de plaatselijke middenstand en boeren. (Hier wreekt zich misschien ook wel dat het platteland in de beschouwingen van Van der Woud niet voorkomt tenzij bezien vanuit de stad. Hoofdstuk 10 is gewijd aan het plattellandsleven, maar vooral aan het platteland als recreatieruimte voor de stedelingen.)

Ik vind daarom dat Van der Woud de lezer met dit deel van zijn inleiding op een verkeerd been zet, en ook een eenzijdig beeld geeft van de tweede helft van de negentiende eeuw door zo sterk de nadruk te leggen op de negatieve kanten van de moderne ontwikkeling. Voor de rest van zijn boek speelt dit thema een zeer ondergeschikte rol, maar het wordt er wel door gekleurd. Het woord massa kan men bij Van der Woud niet als een neutrale beschrijving lezen.

Mijn kritiek op het boek van Van der Woud neemt niet weg dat ik vind dat dit boek tot de standaardliteratuur moet gaan behoren voor een ieder die geïnteresseerd is in Nederland in de negentiende eeuw en in het proces van

staats- en natievorming. Het is een geslaagd voorbeeld van de geschiedenis van institutionalisering – hoe ontstaan nieuwe praktijken. Ook diegenen die proberen te analyseren wat er thans in Europa gebeurt, kunnen hier hun hart ophalen. Van der Wouds boek is een boek dat aanzet tot denken en zodoende de klassieke beschavingsidealen levend houdt en nieuw leven inblaast.

Dr. Anton Schuurman (’s-Heerenberg, 1953) is als universitair hoofddocent werkzaam bij de leerstoelgroep Agrarische Geschiedenis van Wageningen Universiteit en als medeonderzoeksleider van het programma People, Space & Places in History verbonden aan het NW Posthumus Instituut voor Economische en Sociale Geschiedenis.

Summary

Anton Schuurman, *The Predicament of a Seductive Crossover Book*

Auke van der Woud’s new book is a must for everyone interested in the second half of the nineteenth century, particularly the consequences of spatial change. His book has all the virtues and vices of a crossover book, that is one which appeals to two different audiences. It is a book based on new research written for the general reader. Therefore, it is not clear enough with regard to various scientific questions. More explicit attention for the role of industrial capitalism and the process of democracy would have enriched the book even more.

De wondere wereld van de techniek

JOHAN SCHOT

Techniek maakt geschiedenis, zoveel is wel duidelijk na het lezen van de jongste bijdrage van Auke van der Woud aan de geschiedschrijving over de negentiende eeuw.¹ Techniek wordt door hem niet buiten de geschiedenis geplaatst, zoals vaak gebeurt, maar in het centrum van de geschiedenis, hier met name de geschiedenis van de opbouw van de Nederlandse staat en natie. 'Bouwen aan de nieuwe infrastructuur was in feite ook bouwen aan de jonge staat en aan de ontluikende natie' schrijft Van der Woud in zijn inleiding (14). Wat is die rol van de techniek (en ingenieur) dan? Van der Woud laat zien dat de nieuwe transport en communicatie infrastructuur een actieve massa heeft geproduceerd. Die massa is op haar beurt het vliegwiel voor het ontstaan van de moderne partijpolitiek. Grote infrastructuurprojecten riepen ook de vraag op wat nu de taak van de overheid zou moeten zijn. Het proces van het zoeken naar een antwoord leidde niet alleen tot een nieuwe afbakening van bevoegdheden en verantwoordelijkheden tussen Rijk, provincies en gemeenten, maar ook tot het ontstaan van nieuwe definities van het openbare domein en het algemeen belang. Tenslotte maakten nieuwe infrastructuren het mogelijk om Nederland te ervaren en te communiceren. In de woorden van Benedict Anderson, de natie ontstond als *imagined community*.² Mensen werden onderdeel van een gemeenschap, voelden zich met elkaar verbonden en werden Nederlander door het gebruik van dezelfde communicatie- en transportmiddelen. Van der Woud beschrijft niet alleen hoe techniek geschiedenis maakt, maar wekt die geschiedenis ook tot leven. De lezer kan opnieuw meevoelen hoe het eigenlijk geweest is: 'De telefoon was van een andere orde (dan de telegraaf, JS). Zodra de bel begon te rinkelen en verbinding een feit was, ontstaan een elektriserende, virtuele werkelijkheid. De stem van een ander, iemand aan de andere kant van de stad of aan de andere kant van de aardbol, maar altijd heel dichtbij en intiem – haast in het hoofd, in het hart van de luisteraar. "Echt" contact' (365).

Een vraag die bij de lezer opkomt is welke historiografie richtinggevend is geweest voor het schrijven van dit werk. Daarover komt de lezer niets te weten. Dat is een gemiste kans omdat zo de belangwekkende bijdrage die Van der Woud levert aan de historiografie niet expliciet aan bod komt. Van der Woud zelf zal dit niet zo beleven, omdat voor hem de geschiedenis toch vooral een subjectieve creatie is die in elk boek opnieuw wordt beleefd. Maar de vraag die blijft is hoe *Een nieuwe wereld* tot stand is gebracht. Wat opvalt is dat het

¹ Auke van der Woud, *Een nieuwe wereld. Het ontstaan van het moderne Nederland* (Amsterdam 2006).

² Benedict Anderson, *Imagined Communities. Reflections on the Origins and Spread of Nationalism* (Londen 1983).